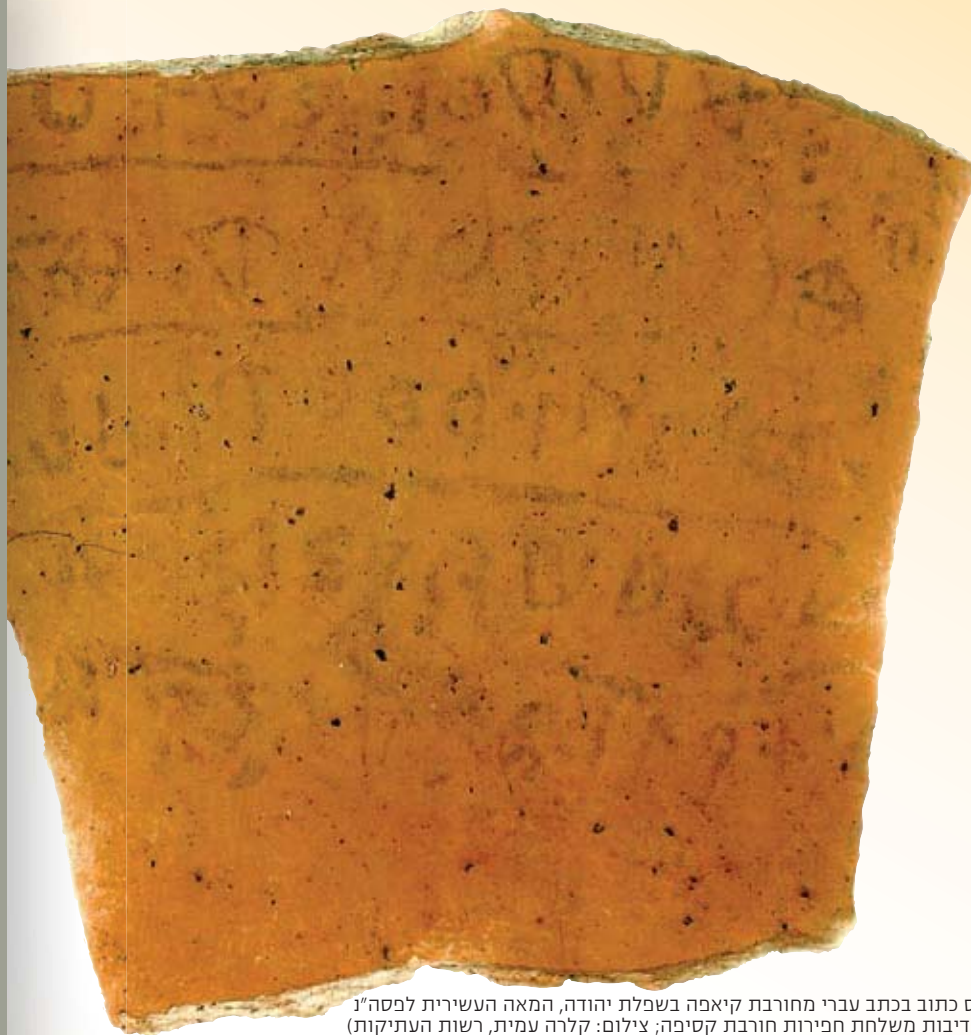

ממתי יהודים קוראים ספרים?

ידיעת ספר
בתקופת המקרא

אהרן דמסקי

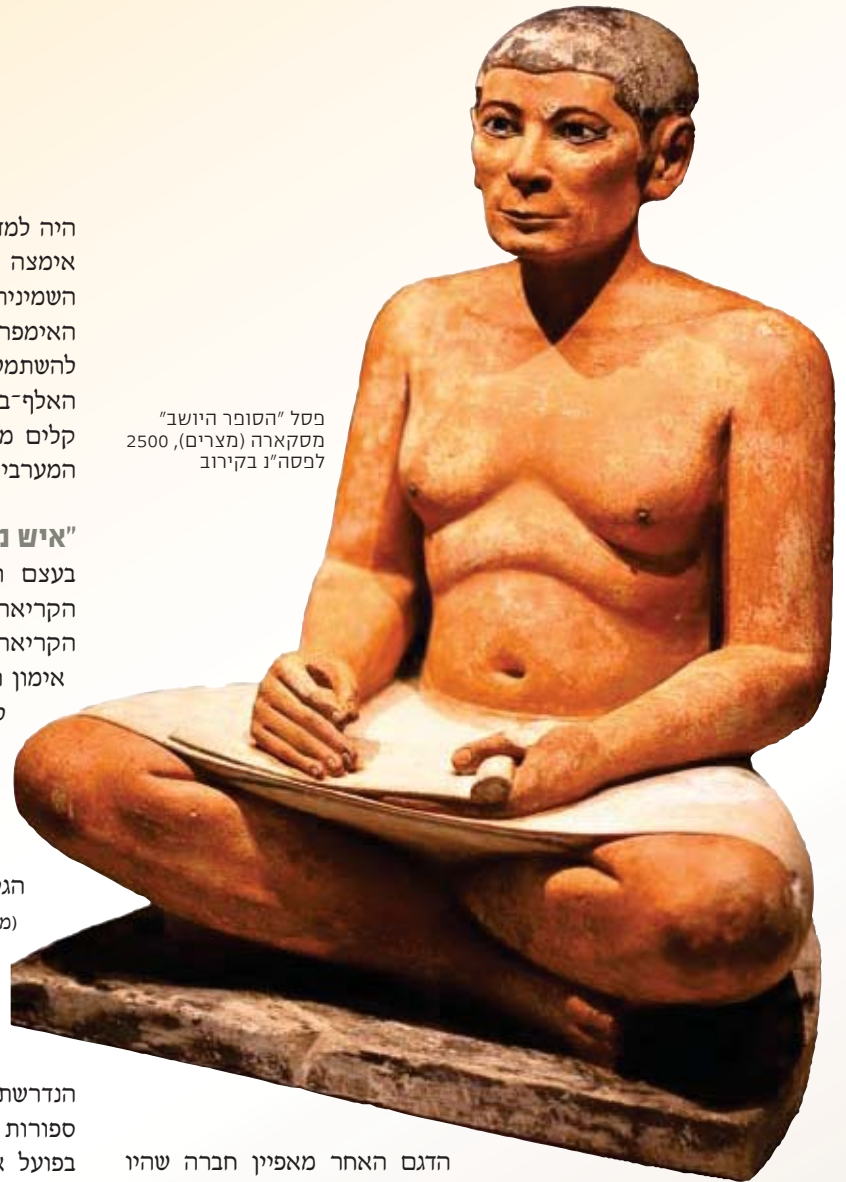
חרס כתוב בכתב עברי מחורבת קיאפה בשפלת יהודה, המאה העשירית לפסה"נ (באדיבות משלחת חפירות חורבת קסיפה; צילום: קלרה עמית, רשות העתיקות)

היהודים נקראים "עם הספר" – מונח שתורגם מהביטוי בערבית "אהל אל-כיתאב", המתייחס בקוראן לדתות המונותאיסטיות, אולם משקף היטב את אופייה של תרבות עם ישראל במשך הדורות. בעת החדשה אומץ כינוי זה כהגדרה עצמית החביבה עלינו. הוא מודגש בחגיגות הארציות של שבוע הספר, בעת הענקת פרסים לסופרים ולמשוררים, וכאשר בבית יהודי מוקדש מקום מרכזי – בדרך כלל בסלון – למדף הספרים. היחס המיוחד בין הכתב והספר לבין עם ישראל החל כבר בתקופה המכוננת של עם ישראל, תקופת המקרא. קיימים שלושה סוגי מקורות עיקריים לנושא זה: התנ"ך, המשקף את התרבות הגבוהה ואת הכתיבה הספרותית הלאומית; החומר האפיגרפי, כגון חרסים ופריטים נושאי כיתוב כמו ידיות חרותות, המשקף את החיים היומיומיים. שני סוגי המקורות הללו מייצגים את השכבות השונות בחברה. הסוג השלישי נובע מהמסורות הספרותיות של התרבויות השונות במזרח הקדום. עלינו לנתח כל מקור בנפרד, ולאחר מכן לשלבם בדיון כולל, כדי להכיר את השפעת הספר על כל רובדי החברה.

מעמד סגור או ידע נפוץ?

בדיון בתרבויות המזרח הקדום קיימים שני דגמים של ידיעת קרוא וכתוב (להלן: קו"כ) שהיו נפוצים מאז המצאת הכתב לפני כ-5,000 שנה. הדגם הקדום והנפוץ הוא "תרבות סופרים", המצויה בתרבויות הגדולות שבמזרח הקדום כגון מצרים, אשור ובבל. הכתב היה נכס בלעדי של מעמד הסופרים הסגור, שהשתייך על פי רוב לאותו רובד חברתי. חבריו המשיכו במלאכת אביהם ובירושת משרותיהם, וקיבלו חינוך מקיף בבית ספר ממוסד ומוכר דוגמת ה"אידובה" במסופוטמיה וה"עת סבא" במצרים. לפי המשוער, בני מעמד זה מנו כחמישה אחוזים בלבד מהאוכלוסייה.

פסל "הסופר היושב"
מסקארה (מצרים), 2500
לפסה"נ בקירוב

היה למדיום נגיש היכול לייצג כל שפה. האימפריה האשורית אימצה את כתב האלף-בית עם השפה הארמית, החל במאה השמינית לפסה"נ, כעזר לשליטתה על עמים רבים. ירושתיה, האימפריות הבבלית החדשה והפרסית האחמנית, המשיכו להשתמש בכתב האלף-ביתי ובלשון הארמית ה"אימפריאלית". האלף-בית הכנעני-עברי הוא נכס תרבותי קדום, שבשינויים קלים מידי היוונים, הרומאים והערבים, עיצב את הספרות המערבית במשך יותר מ-3,000 שנה.

"איש מבין וסופר הוא"

בעצם המונח "קרוא וכתוב" טמונה שאלה: האם יכולת הקריאה והכתיבה אחת היא? או שאולי יש להבחין בין יכולת הקריאה, שהיא סבילה, ובין יכולת הכתיבה הפעילה הדורשת אימון ונחוצה לצרכים מקצועיים? ייתכן שיותר אנשים ידעו לקרוא טקסט פשוט, כגון שמות או מכתב קצר, מאשר לכתבו. היו בעלי מלאכה, כמפתחי חותמות וחורתי מצבות, שהעתיקו אותיות לפרנסתם אך לא דווקא ידעו לקרוא אותן. ברור שהיו דרגות שונות של ידיעת קו"כ, ובראשן סופרים מקצועיים שהטובים שבהם הגיעו למעלת "סופר מהיר" (תהלים מה, ב) או "סופר המלך" (מלכים ב, יב, יא). הממצא האפיגרפי מעיד שבעלי מלאכה יישמו כתיבה בסיסית לצורכי עבודתם, כגון כורמים וחקלאים בנוגע לתוצרתם החקלאית (למשל, חרסי שומרון והידיות מגבעון).

ובכן, האם ניתן להגדיר מהי המידה המזערית הנדרשת של ידיעת קו"כ? אדם היודע לקרוא ולו אותיות ספורות שבאמצעותן יוכל לזהות את שמו בכתב, כבר עבר בפועל את סף ההתמודדות עם טכניקת הקריאה. מבחינה שכלית והכרתית, הוא ראה את סביבתו באופן שונה והבין שאפשר לתקשר באמצעות סימנים חזותיים מופשטים, ומכאן נפתח לפניו עולם הספר והכתב. יש בכך משום תופעה של "חשיבה אלף-ביתית" – מונח שהועלה בדיונים על התופעות הספרותיות המאוחרות יחסית, כגון מבנה ספר איכה והשירה האקרוסטיכונת האלף-ביתית.

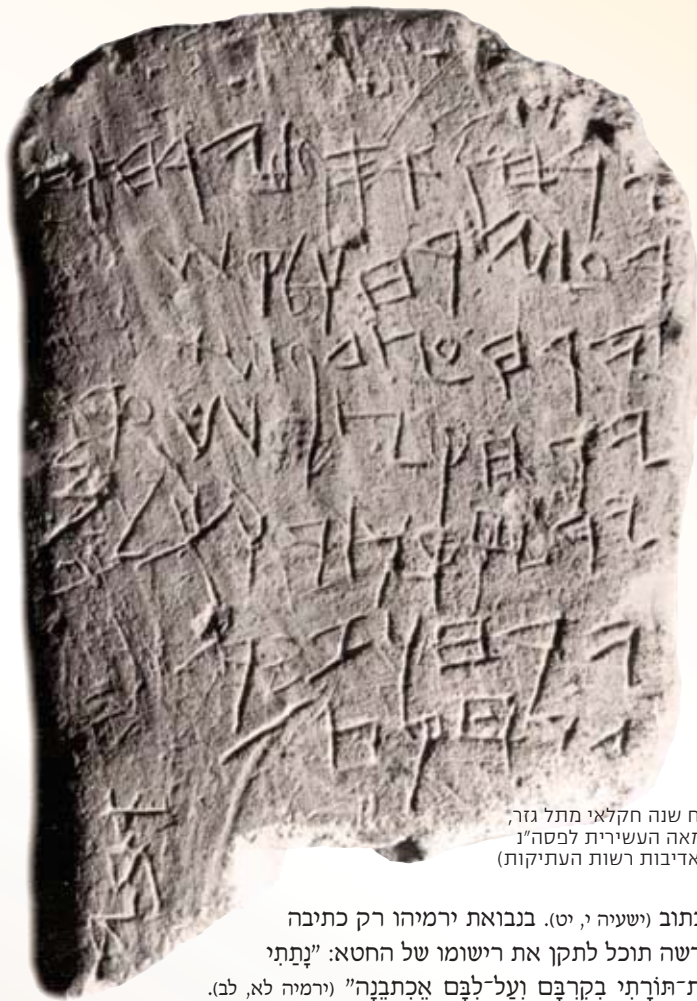
יש להבהיר את מהותה של הכתיבה האלף-ביתית: האם אות אחת נחשבת כתיבה? במקרא מתואר הסופר השמימי שנצטווה "וְהִתְנִיחַ תָּנִי" על מצחם של תושבי ירושלים (יחזקאל ט, ד), והמלך דוד עשה זאת בגת-פלשתים כאשר התחזה למשוגע נבער: "וַיִּתְּנוּ עַל-דִּלְתוֹת הַשַּׁעַר" (שמואל א כא, ד). מראה האות תי"ו באלף-בית הכנעני והעברי הוא בצורת א – סימן נטול משמעות כשלעצמו, "תו" כמשמעותו המילולית, וזה שימושה במקרים לעיל. אות יחידה עשויה לשמש מעין לוגוגרם (סימן שמשמעותו מילה) או נוטריקון (קיצור מילה), אולם נראה שרק רישום של לפחות שתי אותיות של האלף-בית נחשב לכתובה של ממש. המקור היחידי מהעת העתיקה המתייחס לשאלה זו הוא מאוחר יחסית, ונמצא במשנה העוסקת בהגדרה הלכתית של איסור מלאכת הכתיבה בשבת – "הכותב שתי אותיות" (משנה שבת ז, ב); מהמשכה נראה

הדגם האחר מאפיין חברה שהיו

בה חוגים של יודעי קו"כ שאינם סופרים מקצועיים, כמו בישראל מהמאה השמינית לפסה"נ ואילך, וביוון בתקופות הארכאית והקלאסית (המאות השישית עד הרביעית לפסה"נ). יש להניח שאחד הגורמים לכך היה המצאת האלף-בית – שיטת כתיבה פשוטה של מערכת סימנים שבה כל אות מסמלת עיצור, שפותחה כנראה בכנען בשליש הראשון של האלף השני לפסה"נ. אחרי מאות שנים של התפתחות בחוגים מצומצמים של יודעי ספר, התעצב האלף-בית הכנעני בן 22 האותיות בראשית תקופת הברזל (המאות ה-13-12 לפסה"נ). להפצת הכתב סייעה התפוררות החברה הפאודלית המקומית של האלף השני לפסה"נ, שהייתה בנויה על מעמד הסופרים. בעקבות האימפריות שנסוגו קמו ממלכות חדשות שצמחו מהחברה השבטית, כגון ארם וישראל. אלו מצאו באלף-בית המקומי מדיום תקשורת ותיעוד שהיה נוח יותר ללימוד ולשימוש מכתב היתדות האשורי או ההירוגליפים המצריים, שהצריכו התמחות ארוכה לשליטה במאות הסימנים.

באלף הראשון לפסה"נ חלו התפתחויות שהאיצו את השפעתו של האלף-בית: היוונים התאימו את הכתב הכנעני לשפתם כך שהאותיות ייצגו הן עיצורים הן תנועות, והאלף-בית היווני

לוח שנה חקלאי מתל גזר, המאה העשירית לפסה"נ (באדיבות רשות העתיקות)

תלונה שכתב מועל מ"מצד חשביהו", עברית, המאה השביעית לפסה"נ

שמדובר בשימוש של האלף- בית לצורכי סדר וזיכרון: "שכך היו כותבין על קרשי המשכן לידע איזהו בן זוגו", או כקיצור

או נוטריקון: "שם קטן משם גדול [...] נח מנחור דן מדניאל גד מגדיאל" (שם יב, ג). חז"ל קבעו שלכתיבה תהיה משמעות כמסר רק אם תכלול לא פחות משתי אותיות. זאת ועוד, היות שסדר האותיות היה קבוע, האלף-בית שימש מפתח לארגון מידע בצורה מסודרת וכלי עזר לזיכרון.

נביאי הכתב בישראל וביהודה

בין השנים 750 ו-400 לפסה"נ בקירוב קמה בישראל קבוצת הנביאים "האחרונים", או הקלסיים. הנביאים עצמם (או מקורביהם) הותירו ספרים שנקראו בשם הנביא, ולכן נקראו גם "נביאי הכתב". משפע הזימויים שבלשונם ומהכתבים שהציגו לעם מתברר שהנביאים הכירו ביכולתם של רבים בציבור להבין את האותות הכתובים.

כך למשל, יחזקאל נתבקש לכתוב על שני העצים (יחזקאל לו, טו ואילך) – נבואה שמטרתה לשתף את העם בפענוח משמעות הכתוב. כפדגוג מוכשר, חיכה יחזקאל לשאלת העם: "הֲלוֹא־ תְּגִיד לָנוּ מֵהַ־אֲלֹהֵי לָךְ" (שם, יח). מכאן, שהעם ידע לקרוא את החרותות וניסה להבין את משמעותן; שאלמלא כן, יכול היה הנביא לנצל את כושרו כצייר (שם, ד, א). דוגמה אחרת לשינוף הקהל בחוויית הנבואה היא השימוש בתרגילי כתיבה בסיסיים, כגון תרגילי הא"ת-ב"ש (א=ת, ב=ש וכן הלאה). כך, הנביא ירמיהו מסקרן את שומעיו בתרגיל מוכר: "וּמְלֶךְ שֶׁשָׁף וְיִשְׁתָּה אַחֲרֵיהֶם" (ירמיהו כה, כו), וכן "הֲנִי מְעִיר עַל־בָּבֶל וְאֶל־יֹשְׁבֵי לֵב קָמִי רוּחַ מְשֻׁחִית" (שם, נא, א). "ששך" היא בבל ו"לב-קמי" – כשדים, קרי תושבי בבל.

מאזיניהם של הנביאים הכירו שטרות אישות (ירמיהו ג, ח; ישעיהו ג, א) ומסחר, תעודות מאגיות (ישעיהו כה, טו), וכן חותמות אישיים (מלכים א, כא, ח; ירמיהו כב, כד). מלאכת הסופר וכליו לא היו זרים לאנשי יהודה (שם ח, ח; לו, כג; יחזקאל ט, ב-ג), וכן ילדים הלומדים

לכתוב (ישעיהו י, יט). בנבואת ירמיהו רק כתיבה חדשה תוכל לתקן את רישומו של החטא: "תְּתִי אֶת־תּוֹרָתִי בְּקֶרְבְּךָ וְעַל־לִבְּךָ אֶכְתְּבֶנָּה" (ירמיהו לא, לב). הכתיבה שימשה את הנביא גם בחיי המעשה, והנבואות שנכתבו נשתמרו לעתיד לבוא (ישעיהו לו, ח; ירמיהו לב, ג). כאשר נבצר מירמיהו להופיע, נקראו רישומו בפומבי הן בארץ (ירמיהו לו) הן במרחקים (ירמיהו כט, א ואילך; שם נא, טו ואילך). היו שידעו את הנבואות מתוך קריאתן בספר (חבקוק ב, ב; זכריה ז, ז).

"סופר מהיר בתורת משה" – שיבת ציון

בימי שיבת ציון (התקופה הפרסית, 539-333 לפסה"נ) הייתה פריחה ספרותית, ובעם ישראל הופיעו חידושים בנושא הכתב והספר. הספרות הקנונית והלאומית התרחבה, והתווספה סוגה ספרותית חדשה: הנוֹבֵלָה ההיסטורית (כגון מגילת אסתר וספר יהודית). מטבעות ועליהם שמות הפחוות ("יהד", "שמרן") או המנהיגים ("יחזקיה הפחה") נמצאו בידי כל אדם. רשימות יחס היו כלי נפוץ לאישוש ייחוס משפחתי ותפקידים בחברה (עזרא ב, סא-סב; נחמיה ז, ה).

עזרא, שנקרא בתואר "הסופר", חולל מהפכה דתית שהניחה את יסודות היהדות הבתר-מקראית. במוקד פעולותיו עמדה התייחסות חדשה אל "הספר", כלומר ספר התורה, כמקור סמכות דתית וכסיס לחיי הציבור והפרט. בהנהגתו, אירעו שלושה אירועים מכריעים להשפעת הספר על חיי הקהילה היהודית: מיסוד קריאת התורה כחלק מפולחן דתי במקביל לפולחן במקדש, מיסוד פרשנות רציונלית לתורה במדרש ההלכה, וכריתת אמנה כתובה כהסכם חברתי-דתי של הקהילה המתחדשת.

הַקָּה" (שם, ה) בתנועה סמלית, שבעזרתה הדגיש שספר התורה הוא ספר פתוח המיועד לעם כולו. מצוות "הקהל" דורשת את הקראת נוסח הברית באופן סדיר. שורשיה בדגם הברית המדינית המצוי במזרח הקדום, שהיה מוגבל למעמד השליט ולפקידיו – אך בניגוד אליו, השמעת תוכן הברית בהר סיני נועדה לכלל ישראל, כולל נשים, ילדים וגרים. כאן בא לביטוי היסוד הלאומי והעממי-דמוקרטי שבאמונה הישראלית המקראית, חידוש חינוכי גדול בעת העתיקה. תוך כדי קריאת התורה היו הלויים "מבינים" את העם, כלומר, השמיעו והסבירו להם את הכתובים. משמע שחלק מן העם לא הבין את שפת התורה במלואה (לשון העולים הייתה הארמית). עם חידוש קריאת התורה הפומבית הונחו גם היסודות לתרגום התורה ולפרשנות הטקסט: "וַיִּקְרְאוּ בְּסֵפֶר בְּתוֹרַת הָאֱלֹהִים מִפָּרֶשׁ וְשׁוֹם שֶׁכֵּל וַיְבִינּוּ בְּמִקְרָא" (שם, ח).

חידוש נוסף היה בקביעת טקס קריאת התורה ביום התרועה, באחד לחודש השביעי. יש להניח שלאחר זמן אומץ הנוהג בכל התכנסות חגיגית דתית. המגמה להפיץ את התורה בקרב העם הביאה לימים לקריאת התורה בימי ההתכנסות, שני וחמישי. כך הפך הטקס לעממי יותר והתקיים גם במסגרות קהילתיות מצומצמות, והמעמד גיבש את הנוכחים כשותפים בחוויה דתית. נראה אפוא כי עזרא חולל את אחת המהפכות הדתיות החשובות בתולדות ישראל בהוצאת ספר התורה מידי הסופרים והכהונים תופסי התורה והעברתו אל העם כולו. ניכרת השמחה הגדולה של העם על המהלך הדמוקרטי-חינוכי, "כִּי הִבִּינוּ בְּדַבְרֵי אֲשֶׁר הוֹדִיעֵנוּ לָהֶם" (שם, יב). כך למעשה יצר עזרא את "עם הספר", והשלים תהליך שתחילתו מיוחסת למשה.

בטקס קריאת התורה הפומבי המתואר בספר נחמיה ח (א-יב) נוסד פולחן דתי חדש – הקריאה בתורה המלווה בתפילה. מאורע זה קבע את מהותו של בית הכנסת העתידי, וגם את אופיים של הכנסייה והמסגד, אשר בכולם משולבת קריאה מספר מקודש (וזהו מקור הביטוי "עם הספר"). מעשה טקסי זה התווסף להקרכת הקרבנות במקדש. מאלפת ההקבלה הסמלית בין שתי הצורות הללו של עבודת האלוהים: באחת הקריבו את בשר הבהמה, במצבו הטבעי, על המזבח; באחרת קראו בתורה הכתובה על קלף, כלומר על עורה המעובד של בהמה, מעל הבימה. כך שינתה טכנולוגיית הפתיחה את אופיו של הפולחן הדתי.

בתיאור המעמד ניכרת דאגתו של עזרא לפרטים ולסמליותם בטקס. המועד הוא אחד בחודש השביעי, ראש השנה החקלאית ויום התכנסות העם במקדש (נחמיה ח, א-ב). לעזרא סייעו אנשים מקרב הכהנים והלויים. ייתכן ששיתופם נבע מהצורך באנשים מלומדים, "מבינים" ו"איש שכל" (שם, ח, טז-יח), שיעזרו במשימת לימוד התורה ו"הבנתה". נראה שביסוד טקס קריאת התורה עמד ריענון מצוות "הקהל", הקשורה במהות הברית שבבסיס התפיסה הדתית הישראלית: "מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים בָּמַעַד שָׁנַת הַשְּׁמִטָּה בָּחַג הַסְּפֹת [...] תִּקְרָא אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל-יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם. הַקְהַל אֶת-הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׁים וְהַטָּף וְגַרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ" (דברים לא, י-יג). עזרא אכן כינס את כל העם לקרוא את התורה, "מְאִישׁ וְעַד אִשָּׁה וְכָל מִבֵּין לְשֹׁמֵעַ" (נחמיה ח, ב). כדי לוודא כי "וְאָזְנִי כָל הָעָם אֶל סֵפֶר הַתּוֹרָה", עזרא עשה שימוש ב"מַגְדָּל עֵץ אֲשֶׁר עָשׂוּ לְדָבָר" (שם, ג-ד). לפני הקריאה פתח והגביה את ספר התורה "לְעֵינֵי כָל הָעָם כִּי מַעַל כָּל הָעָם

שלמה ושדי, סופר סת"ם בירושלים, שנות ה־30 (ארכיון המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס)

לעיון נוסף

1. א' דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה, ירושלים 2012.
2. י' נוה, ראשית תולדותיו של הא"ב, ירושלים תשמ"ט.